

УДК 005.8:069.44:351.853:72:336.563.1-049.7(4-6ЄС)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-3-21>

Діана ШТЕРР,
orcid.org/0000-0003-0423-9396
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *shterrdiana@gmail.com*

Олександр МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *malecoleksandr@ukr.net*

Мирослава ЧОРІЙ,
orcid.org/0000-0001-9416-2091
старший викладач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *myroslavachorii@gmail.com*

ПРОЄКТ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ ГРАНТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Реставрація Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в Ужгороді була складним і багатоступневим процесом, спрямованим на збереження історичної, архітектурної та мистецької цінності цієї пам'ятки. Хрестовоздвиженський собор – це пам'ятка архітектури національного значення та найвпізнаніший архітектурний символ міста, головна святиня Мукачівської греко-католицької єпархії та резиденція мукачівських єпископів. Він є однією з найбільш раних пам'яток барокового мистецтва в Україні. Роботи проводилися за підтримки Європейського Союзу в рамках Програми Європейського Інструменту Сусідства. Мета реставраційного проєкту – врятування живопису собору та збереження історичної спадщини. Проєкт Європейського Союзу передбачав реставрацію настінних фресок та склепіння центральної нави, відновлення іконостасу, датованого кінцем 18 століття. В статті розглянуто основні причини, що сприяли початку робіт щодо реставрації собору. Етапи отримання гранту Європейського Союзу на реконструкцію собору. Реставрація історичних об'єктів, таких як Хрестовоздвиженський собор в Ужгороді, завжди супроводжується низкою викликів, які стосуються технічних, фінансових, організаційних і нормативних аспектів. Наведено основні труднощі, з якими зіткнулися під час реалізації цього проєкту. Хрестовоздвиженський собор в Ужгороді є однією з найвизначніших історико-культурних пам'яток Закарпаття, яка має вагомe значення для розвитку туризму в регіоні. Його історична, архітектурна, духовна та мистецька цінність робить собор привабливим об'єктом для відвідувачів з різних куточків України та світу. Незважаючи на численні виклики, реставрація собору стала успішним проєктом завдяки професійному підходу, співпраці з міжнародними організаціями та підтримці місцевої громади. Підтримка з боку Європейського Союзу демонструє міжнародне визнання цінності храму та сприяє зміцненню культурних зв'язків України з Європою. Спільна робота стала прикладом успішного поєднання міжнародної підтримки, сучасних технологій і поваги до історичної автентичності. Реставрація Хрестовоздвиженського собору забезпечила збереження його унікальної історичної та культурної спадщини, покращення умов для духовного життя громади, підвищення туристичної привабливості регіону.

Ключові слова: грант Європейського Союзу, транскордонний проєкт, реставраційні роботи, пам'ятка архітектури, історична спадщина, туристичний магніт міста.

Diana SHERR,
orcid.org/0000-0003-0423-9396
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Museum Business
Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) *shterrdiana@gmail.com*

Oleksandr MALETS,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Hotel, Restaurant and Museum Business
Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) malecoleksandr@ukr.net

Myroslava CHORII,
orcid.org/0000-0001-9416-2091
Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Museum Business
Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) myroslavachorii@gmail.com

RESTORATION PROJECT OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF NATIONAL IMPORTANCE INVOLVING EUROPEAN UNION GRANT

The restoration of Holy Cross Greek Catholic Cathedral in Uzhhorod has been complicated and multi-staged process, directed to maintain historical, architectural and artistic value of this monument. Holy Cross Cathedral is an architectural monument of national importance and the most recognizable architectural symbol of the city, it is the basic sanctuary of Mukachevo Greek Catholic eparchy residence of Mukachevo bishops. It is one of the earliest monuments of the Baroque art in Ukraine. The work has been carried out supported by the European Union under European Neighborhood Instrument Program. Restoration project aims at saving paintings of the cathedral and preserving historical heritage. The European Union project intended to restore wall frescoes and vaulting of the central nave, the restoration of the iconostasis dating back to the end of the 18th century. The article under consideration examines basic reasons that have contributed to the start of work on the restoration of the cathedral. Stages of obtaining European Union grant for the reconstruction of the cathedral have also been singled out. Restoration of historical sites, such as the Holy Cross Cathedral in Uzhhorod, is always accompanied with a number of challenges connected with technical, financial, organizational and regulatory aspects. The present article describes main difficulties in the implementation of this project. The Holy Cross Cathedral in Uzhhorod is one of the most significant historical and cultural monuments of Transcarpathia, playing important role in the development of regional tourism. Its historical, architectural, spiritual and artistic value makes the cathedral an attractive for visitors from different parts of Ukraine and the world. Despite numerous challenges, the restoration of the cathedral has become a successful project thanks to professional approach, cooperation with international organizations and the local community support. EU support demonstrates international recognition of value of the temple and contributes to strengthening of cultural ties between Ukraine and Europe. Cooperative work became the example of successful combination of international support, modern technologies and respect towards historical authenticity. The Holy Cross Cathedral restoration has ensured the preservation of its unique historical and cultural heritage, for improvement conditions of spiritual life of the community, and has increased the tourist attractiveness of the region.

Key words: EU grant, transborder project, restoration, architectural monument, historical heritage, tourist magnet of the city.

Постановка проблеми. Хрестовоздвиженський греко-католицький кафедральний собор в Ужгороді – це пам'ятка архітектури національного значення та найвпізнаваніший архітектурний символ міста, головна святиня Мукачівської греко-католицької єпархії та резиденція мукачівських єпископів. Він є однією з найбільш ранніх пам'яток барокового мистецтва в Україні. Зводити його почали ще в 1640-му році. У храмі представлено цілий комплекс настінного живопису відомих митців Андрія Тртіни, Фердинанда Видри, Франциска та Йогана Фехів, які розписували храм упродовж 1776–1781 рр., професійний іконостас Михайла Спалінського 1779–1781 рр., неймовірні фрески Йосипа Бокшая першої половини ХХ ст.

Проблема відновлення Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в Ужгороді постала через сукупність історичних, природ-

них і соціально-економічних чинників, які вплинули на стан цієї пам'ятки. Реставрація собору стала необхідною для збереження його унікальної архітектури, культурного та духовного значення, а також для передачі цієї спадщини майбутнім поколінням.

Окреслимо основні причини виникнення необхідності реставрації собору. Найперше, це історичні обставини (перехід храму під юрисдикцію інших церков). У ХХ столітті собор зазнав значних змін через політичні події, включаючи заборону греко-католицької церкви в СРСР. У цей період храм використовували інші релігійні громади, що вплинуло на його стан. Також довготривала відсутність реставраційних робіт. З моменту побудови в 1646 році собор кілька разів перебудовували та добудовували, але систематичні реставраційні роботи не проводилися, що призвело до значного зносу.

По друге, природні фактори – вплив часу та природних умов. Атмосферні явища такі як дощ, сніг, вологість поступово пошкоджували конструкції храму, зокрема покрівлю, фасади та настінний живопис. Відбувалося фізичне старіння матеріалів, кам'яні елементи, дерев'яні конструкції та декоративні деталі поступово втрачали свою міцність.

По третє, пошкодження собору через людський фактор та непрофесійні втручання. Ремонтні роботи, проведені в різні періоди без належного врахування автентичності пам'ятки, спричинили втрату оригінальних елементів. У певні історичні періоди храм зазнавав пошкоджень через недбале ставлення та недостатній нагляд (вандалізм).

По четверте, соціально-економічні причини: недостатнє фінансування та недооцінка культурної спадщини. Оскільки реставрація історичних об'єктів потребує значних фінансових вкладень, які були обмежені як у радянський період, так і в перші роки незалежної України, на збереження храму не звертали достатньої уваги через акцент на інші соціально-економічні пріоритети.

І нарешті, важливість для громади, адже собор є не лише архітектурною пам'яткою, а й духовним центром регіону, його занедбаний стан негативно впливав на культурну ідентичність місцевих громад.

Аналіз досліджень. О. Петро Береш, керівник проекту «Реставрація спільної історичної та культурної спадщини» зазначає, що підготовчі роботи з реставрації Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в Ужгороді розпочалися ще з ініціативи владики Мілана. Вдалося повністю оновити дах собору. Під час проекту реставрації відбувалася реставрація головної нави, іконостасу. Водночас проходили реставраційні роботи у Кошицькому кафедральному римокатолицькому соборі, оскільки це міжнародний проект. Це поєднання двох міст, які завжди мали дуже близьку історію.

У рамках проекту проходила реставрація Урбанової вежі у місті Кошице (Словаччина), а також інтер'єру Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в місті Ужгород. Проект, що співфінансується з коштів гранту Європейського Союзу, передбачав проведення реставрації настінного живопису, відновлення дерев'яних елементів іконостасу та вітваря. Про це розповів Євгеній Лукша, менеджер проекту «Реставрація спільної історичної та культурної спадщини». Роботи в храмі велися переможцем міжнародного тендеру – Підприємством об'єднанням громадян «Центр-Комплекс» за реставраційним проєк-

том, опрацьованим Науково-дослідним сектором Львівської національної академії мистецтв.

Михайло Приймич зазначив, що було важко навіть уявити, що можна буде побачити живопис 18-го століття (Приймич, 2023: 132). Консультаторський зал був відкриттям не тільки в Ужгороді, але й у Словаччині, Угорщині, ніхто про цей живопис навіть не здогадувався. Хрестовоздвиженський греко-католицький кафедральний собор в Ужгороді – це унікальна пам'ятка з багатьох позицій. Він є візиткою Ужгорода, саме звідси починається освіта і культурне відродження. Проєкт реставрації собору почав втілюватися ще в 2011 році, коли було відкрито живопис відомого європейського майстра 18 століття Андрія Тртіни. Загалом розписи у соборі здійснювалися відомими митцями у різні роки: Франциском Феком (1779 р.), Фердинандом Видрою (1858 р.) та Йосипом Бокшаєм.

За словами Михайло Приймича, у 2017–2018 роках за кошти Міносвіти розробили проєктно-кошторисну документацію. Відтак вже були підстави подаватися на європейський грант. Частина живопису Фердинанда Видри збереглася під роботою Йосипа Бокшая. Зі слів Михайла Приймича Бокшай, можливо, найкращий церковний художник не тільки Закарпаття. Його розпис собору у 1939 році – це понад 79 квадратів. Цей монументальний живопис був завершений за 1 рік.

Детальніше про реставраційні роботи розповідає Василь Карпів, керівник реставраційних робіт, підприємство об'єднання громадян «Центр-Комплекс». Зі слів експерта мета реставрації – це збереження культурних надбань спадщини попередніх епох. Різні етапи перебудови, перемалювань зачепили цей храм, але для реставраторів та науковців це дуже цікаво. Об'єкт неординарний, це національний рівень.

Василь Карпів зазначив, що проєкт дуже довго починався у плані підготовки: з 2015–2016 років. До того були первинні процеси реставрації: 2011 рік – головної нави, 2009 рік – каплиці Й.Бокшая, 2013 рік – усієї каплиці.

Михайло Приймич, експерт-мистецтвознавець проєкту зауважив, що під час робіт були зроблені чимало відкриттів. У видавництві Олександри Гаркуші вийшла друком унікальна книга, присвячена Кафедральному Греко-католицькому собору – «Кафедральний собор Воздвиження Хреста Господнього та резиденція Мукачівських єпископів в Ужгороді». Це перша і єдина на сьогодні книга про Хрестовоздвиженський кафедральний собор. У книзі йдеться про історію заснування собору, про особливості закладення основ комплексу

езуїтського монастиря в Ужгороді та історію його перетворення на резиденцію Мукачівських єпископів (Приймич, 2023: 132). У видання увійшла також нова інформація, яку вдалося отримати завдяки реставраційним та консерваційним роботам. Працював над нею Михайло Приймич з 2016 року. В книзі зазначено, що одним з найцікавішим і найважливіших питань була робота Фердинанда Видри. Було відомо, що він виконував розписи в головній наві собору, але про це нічого не знали. Завдячуючи теперішнім розчисткам, нахідкам у літературі, вдалося ідентифікувати одну з графік як розпис Фердинанда Видри «Воздвиження чесного Хреста Господнього». Вона відрізнялася від сучасної, яка належить Йосипу Бокшаю, і може, скоріше, називатися як «Віднайдення чесного Хреста Господнього». Це більш характерно для західної церкви.

Михайло Приймич розповів, що під час реставраційних робіт майстри відкрили розписи, які належать до першої половини 18 століття, коли собор належав ордену єзуїтів. Є багато таких цікавих уточнень, моментів, які не були відомі до реставрації.

Мета статті – висвітлення ефективності співпраці між Європейським Союзом та Україною у збереженні унікальної історичної та культурної спадщини через отримання гранту Європейського Союзу на реконструкцію Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в місті Ужгороді.

Виклад основного матеріалу. Джерелом фінансування реставраційних робіт у Хрестовоздвиженському греко-католицькому кафедральному соборі в місті Ужгород стали кошти єпархії та гранту Європейського Союзу – Програми Європейського Інструменту Сусідства «Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна» 2014–2020 років. Цей грантовий проєкт мав назву HUSKROUA/1702/3.1/0130 «Реставрація спільної історичної та культурної спадщини Словаччини та України». У Словаччині реконструювали Урбанову вежу – це визначна пам'ятка, одна з найстаріших будівель словацького міста Кошице.

Мета реставраційного проєкту – врятувати живопис собору та збереження історичної спадщини. Проєкт Європейського Союзу передбачав реставрацію настінних фресок та склепіння центральної нави, відновлення іконостасу, датованого кінцем 18 століття.

Храм є однією з найважливіших пам'яток греко-католицької культури України, яка відіграє ключову роль у формуванні історичної свідомості українців. Оновлений храм допоможе у розвитку

релігійно-культурного туризму. Проєктом також заплановано підготувати й надрукувати кишенькову книжку для туристів і паломників про історію і реставрацію іконостасу собору. Це допоможе популяризувати пам'ятку архітектури.

Етапами отримання гранту Європейського Союзу на реконструкцію Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в місті Ужгород були:

1. Визначення джерела фінансування. Проєкт отримав підтримку в рамках Програми Європейського Інструменту Сусідства (ENI), яка спрямована на збереження культурної спадщини та розвиток транскордонного співробітництва. Залучення до програми стало можливим завдяки співпраці між релігійними, культурними та адміністративними установами, які працювали над збереженням храму.

2. Підготовка проєктної заявки та створення проєктної команди: залучено фахівців з архітектури, реставрації, історії, а також економістів та менеджерів проєктів. Проведено аналіз поточного стану та оцінку технічного стану собору, підготовлено звіт із фотографіями, кресленнями та описом пошкоджень. Здійснено обґрунтування актуальності реставрації, підкреслено історичну, культурну та духовну цінність собору, вказано на його роль у розвитку туризму та соціально-економічного підйому регіону. Розробка плану реставрації: описано заходи з реставрації та очікувані результати, вказано строки реалізації та бюджети, дотримання вимог ЄС (забезпечено прозорість, інклюзивність та сталість проєкту відповідно до критеріїв європейських грантових програм).

3. Подача заявки, яка була подана через офіційний портал Європейського Інструменту Сусідства. Проєкт отримав підтримку після проходження конкурсу, в якому оцінювалися якість підготовки документації, відповідність цілям програми та реалістичність плану реалізації та сталий вплив проєкту.

4. Співпраця з партнерами через залучення міжнародних партнерів. До проєкту долучилися партнери з сусідніх країн (наприклад, Угорщини чи Словаччини), що збільшило шанси на отримання фінансування. Українська сторона забезпечила співфінансування проєкту та підтримку з боку місцевої громади.

5. Виконання вимог гранту, контроль за реалізацією, моніторинг і звітність. ЄС встановив жорсткі вимоги до звітування щодо використання коштів. Регулярно надавалися звіти про виконані роботи, фінансові витрати та досягнуті результати. Проведено аудит проєкту для забезпечення прозорості.

Отримання гранту стало можливим завдяки професіоналізму, злагодженій роботі команди та ефективному використанню можливостей, наданих ЄС. До консерваційних та відновлювальних процесів було залучено 25 осіб Львівської національної та Закарпатської академії мистецтв. Реставрація собору не лише відновила історичну пам'ятку, але й посилила міжнародну співпрацю та сприяла розвитку культурного туризму в регіоні.

Реставрація історичних об'єктів, таких як Хрестовоздвиженський собор в Ужгороді, завжди супроводжується низкою викликів, які стосуються технічних, фінансових, організаційних і нормативних аспектів. Наведемо основні труднощі, з якими стикнулися під час реалізації цього проекту:

1. Технічні труднощі:

- поганий стан конструкцій: значне зношення фундаменту, стін і покрівлі ускладнювало процес відновлення. Виявлено приховані пошкодження, які не були зафіксовані під час початкового обстеження;

- збереження автентичності: необхідність використання автентичних матеріалів і технологій реставрації для збереження історичної цінності об'єкта;

- відновлення фресок і настінного живопису вимагало роботи висококваліфікованих спеціалістів;

- старі інженерні комунікації: повна заміна електропроводки, систем опалення та вентиляції була складним і витратним процесом.

2. Фінансові труднощі:

- недостатність початкового фінансування: виділені кошти гранту ЄС покривали значну частину витрат, але в процесі роботи виявилися додаткові потреби;

- підвищення цін на матеріали та послуги: коливання ринку будівельних матеріалів вплинуло на загальний бюджет проекту;

- складнощі зі співфінансуванням: пошук додаткових джерел фінансування з боку місцевих органів влади та громади.

3. Організаційні труднощі:

- координація роботи різних спеціалістів: потрібно було узгоджувати дії між архітекторами, реставраторами, інженерами, підрядниками та державними установами;

- відсутність достатньої кількості фахівців: дефіцит місцевих реставраторів з досвідом роботи з об'єктами такої складності;

- складність міжнародної співпраці: узгодження стандартів і вимог між українськими та європейськими партнерами.

4. Нормативні та бюрократичні труднощі:

- отримання дозволів: тривалий процес отримання необхідних дозволів на реставрацію через бюрократичні процедури;

- контроль ЄС: жорсткі вимоги до звітування щодо використання коштів і виконання робіт відповідно до європейських стандартів.

5. Кліматичні та природні фактори:

- вплив погодних умов: дощі, сніг і низькі температури перешкоджали зовнішнім реставраційним роботам;

- проблеми з фундаментом через ґрунтову нестабільність: необхідність проведення додаткових робіт для зміцнення основи будівлі.

6. Суспільні виклики:

- непорозуміння з громадою: деякі мешканці висловлювали побоювання щодо тимчасового обмеження доступу до собору;

- підтримка місцевої релігійної громади: узгодження реставраційних робіт із церковними представниками та парафіянами.

Оновлений храм допоможе у розвитку релігійно-культурного туризму.

Хрестовоздвиженський собор в Ужгороді є однією з найвизначніших історико-культурних пам'яток Закарпаття, яка має вагомое значення для розвитку туризму в регіоні. Його історична, архітектурна, духовна та мистецька цінність робить собор привабливим об'єктом для відвідувачів з різних куточків України та світу.

1. Історична та культурна привабливість визначаються унікальною історією, архітектурним стилем та автентичністю. Собор був побудований у XVIII столітті й пережив численні історичні події, зокрема періоди змін юрисдикції та реставрацій. Це приваблює туристів, які цікавляться історією регіону та культурною спадщиною. Храм поєднує елементи бароко та класицизму, що є цінним прикладом сакральної архітектури епохи. Собор відображає багатокультурний вплив регіону, що цікавить туристів, які шукають унікальні культурні об'єкти.

2. Релігійний туризм (паломництво та святкові заходи). Собор є духовним центром Мукачівської греко-католицької єпархії, що робить його місцем паломництва для вірян. Під час релігійних свят і урочистостей собор приваблює значну кількість відвідувачів, які бажають взяти участь у богослужіннях і традиційних обрядах.

3. Мистецька цінність. Туристи можуть оцінити настінний живопис, відновлені фрески та інші елементи інтер'єру, створені відомими художниками. Унікальний іконостас собору, реставрація якого відбулася за участі міжнародних

експертів, є цінним прикладом сакрального мистецтва.

4. Туристичний магніт міста Ужгород. Як складова частина туристичного маршруту, собор є однією з ключових зупинок туристичних маршрутів Ужгорода, що включають Ужгородський замок, ботанічний сад, пішохідну вулицю Корзо тощо. Величний зовнішній вигляд собору, особливо після реставрації, приваблює фотографів і блогерів, що сприяє популяризації міста.

5. Економічний вплив через залучення туристів та інфраструктурний розвиток. Туристи, які відвідують собор, сприяють розвитку місцевої економіки через витрати на готелі, ресторани, сувенірні магазини та інші послуги. Завдяки популярності собору місто інвестує у покращення туристичної інфраструктури, що має довготривалий позитивний вплив.

6. Міжнародний інтерес. Завдяки реставрації, що частково фінансувалася ЄС, собор отримав міжнародне визнання, що підвищує його популярність серед іноземних туристів. Собор символізує багатокультурну спадщину Закарпаття, що робить його цікавим для туристів із сусідніх країн (Угорщина, Словаччина, Польща).

7. Промоція регіону (фестивалі, заходи та освітній туризм) На території собору проводяться культурні події, які сприяють популяризації Закарпаття як туристичного напрямку. Собор приваблює студентів, науковців і дослідників, які вивчають історію, архітектуру та мистецтво.

Як бачимо, Хрестовоздвиженський собор є не лише духовним центром, але й важливим туристичним об'єктом. Його реставрація сприяє збереженню культурної спадщини та розвитку туризму, що позитивно впливає на соціально-економічний розвиток Ужгорода та Закарпаття загалом.

Висновки. Отримання гранту ЄС на реставрацію Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору в Ужгороді стало результатом ретельної підготовки, співпраці між різними зацікавленими сторонами та успішного використання європейських програм підтримки культурної спадщини. Незважаючи на численні виклики, реставрація собору стала успішним проєктом завдяки професійному підходу, співпраці з міжнародними організаціями та підтримці місцевої громади. У процесі реставрації було запрошено міжнародних спеціалістів із реставрації фресок і архітектури. Успішно залучені додаткові кошти через пожертви громади та підтримку місцевих спонсорів. Оперативне коригування проєкту для адаптації до непередбачених труднощів. Постійний діалог між усіма зацікавленими сторонами сприяв вирішенню конфліктів і спірних питань.

Така співпраця демонструє, як складні труднощі можна подолати за допомогою злагодженої роботи та ефективного управління.

Реставрація Хрестовоздвиженського собору забезпечила збереження його унікальної історичної та культурної спадщини, покращення умов для духовного життя громади, підвищення туристичної привабливості регіону. Для громади собор є сакральним місцем, що потребує відновлення своєї автентичної краси. Ужгород є популярним туристичним містом, і відновлення собору сприяє залученню відвідувачів.

Підтримка з боку ЄС показує міжнародне визнання цінності храму та сприяє зміцненню культурних зв'язків України з Європою. Спільна робота стала прикладом успішного поєднання міжнародної підтримки, сучасних технологій і поваги до історичної автентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Приймич М. Кафедральний собор Воздвиження Хреста Господнього та резиденція Мукачівської єпископії в Ужгороді. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2023 р. – 132 с.

REFERENCES

1. Pryimych M. (2023) Kafedralnyi sobor Vozdvyzhennia Khresta Hospodnoho ta rezydentsiia Mukachivskiyi yepyskopiv v Uzhhorodi [Cathedral of the Exaltation of the Holy Cross and the residence of the Mukachevo bishops in Uzhhorod]. Uzhhorod: Oleksandra Harkusha Publishing House. 132 [in Ukrainian].